

dr hab. Marek Fiałkowski OFMConv, prof. KUL
kierownik Katedry Teologii Pastoralnej KUL
Sekcja Teologii Pastoralnej i Katechetyki KUL

Recenzja rozprawy doktorskiej

o. mgra lic. Pascala Habimana pt. *Pojednanie rodzin wyzwaniem duszpasterskim dla Kościoła katolickiego w Rwandzie po wojnie domowej (1990-1994)* napisanej na Wydziale Teologicznym UKSW, pod kierunkiem ks. dra hab. Tomasza Wielebskiego, prof. UKSW w Katedrze Prakseologii Pastoralnej i Organizacji Duszpasterstwa, Warszawa 2019 ss. 342.

W marcu 2017 r. w środki społecznego przekazu obiegała informacja, że podczas audiencji dla prezydenta Rwandy, papież Franciszek wyraził ubolewanie z powodu grzechów ludzi Kościoła, którzy ulegli nienawiści i dopuścili się przemocy, zdradzając swoją ewangeliczną misję podczas ludobójstwa Tutsi. Informacja ta przypominała o wojnie domowej i ludobójstwie, które miały miejsce na początku lat pięćdziesiątych XX wieku w Afryce i do dziś stanowią trudne wyzwanie dla Rwandy i tamtejszego Kościoła. Podczas wizyty biskupów rwandyjskich *ad limina* w 2014 r. Franciszek zauważył, że 20 lat po tych bolesnych wydarzeniach priorytetem Kościoła w Rwandzie pozostaje pojednanie i leczenie ran. Jest to droga długa i wymagająca cierpliwości, wzajemnego szacunku i dialogu, dlatego papież zachęcał tamtejszy episkopat, by wytrwale wypełniał to zadanie, podejmowane już w postaci licznych inicjatyw¹. Do tych trudnych wydarzeń nawiązuje praca doktorska o. Pascala Habimana CRSP, barnabity, księdza – Rwandyjczyka.

1. Problematyka i struktura pracy doktorskiej

Licząca 342 strony praca o. mgra lic. Pascala Habimana podzielona została na 6 rozdziałów, które są poprzedzone spisem treści (s. 2-4), wykazem skrótów (s. 5-6) i wstępem (7-24). Po rozdziałach umieszczono zakończenie (s. 300-306), bibliografię (s. 307-328), spis tabel i wykresów (s. 329-336) oraz aneks, w którym znajduje się kwestionariusz ankiety

¹ *Papież przeprasza za grzechy Kościoła w Rwandzie*, <https://deon.pl/kosciol/serwis-papieski/papiez-przeprasza-za-grzechy-kosciola-w-rwandzie.431618> [28.12.2019]; *O pojednanie w Rwandzie. Wizyta biskupów ad limina w dwudziestolecie ludobójstwa w tym afrykańskim*, <http://www.osservatoreromano.va/pl/news/o-pojednanie-w-rwandzie> [28.12.2019].

zatytułowany *Rola podstawowych wspólnot kościelnych w Rwandzie w procesie pojednania* (s. 337-342).

We wstępie Autor krótko zarysowuje historię ewangelizacji Rwandy i dramatyczną wojnę domową, połączoną z ludobójstwem (1990-1994), która pozostawiła głębokie rany i podziały w społeczności tego afrykańskiego kraju. Zdaniem o. Habimana „jednym z najważniejszych wyzwań, przed którymi staje naród rwandyjski, jest kwestia pojednania” (s. 8). Jest ona często i z różnych perspektyw podejmowana przez rozmaitych autorów, zwłaszcza związanych z Afryką. Krótki przegląd tych koncepcji znajdziemy we wstępie, jednak – jak stwierdza Autor recenzowanej rozprawy – „jeszcze nikt nie zajął się pojednaniem rodzin rwandyjskich w zakresie duszpasterskim, podejmując zagadnienie nawrócenia jako zasadniczego elementu, który prowadziłby ku temu procesowi” (s. 10). Recenzowana dysertacja jest próbą wypełniania tej luki. Następnie Autor stawia problem rozprawy oraz obszernie analizuje terminy: pojednanie i rodzina. We wstępie znajdziemy także omówienie metody zastosowanej w pracy, prezentację źródeł i literatury, z których korzystano przy pisaniu dysertacji oraz krótki opis badań własnych, jakie Doktorant, na potrzeby pracy przeprowadził w Rwandzie (1.08-4.09.2014). Wstęp kończy omówienie struktury recenzowanej rozprawy doktorskiej.

Rozdział pierwszy podejmuje problematykę wojny domowej w Rwandzie i jej wpływu na działania w tym kraju Kościoła katolickiego. Czytelnik znajdzie w nim próbę ukazania przyczyn wojny domowej, opis jej przebiegu i tragicznych skutków. Ostatni paragraf pierwszego rozdziału został poświęcony prezentacji wielowymiarowych strat, jakie Kościół katolicki poniósł w wyniku wojny domowej w Rwandzie.

Drugi rozdział omawia biblijno-teologiczne podstawy pojednania. Znajdziemy w nim opis biblijnej koncepcji pojednania, a także teologiczne podstawy pojednania rodzin. Rozdział kończy prezentacja podstawowych wspólnot kościelnych, które były przedmiotem badań empirycznych o. Habimana i zostały potraktowane jako uprzywilejowane miejsca pojednania rodzin. Trzeci rozdział dotyczy pozateologicznych podstaw pojednania, wśród których wyszczególnione zostały podstawy psychologiczne, filozoficzne i polityczne.

Udział Kościoła katolickiego w Rwandzie w procesie pojednania rodzin zaprezentowany został w czwartym rozdziale pracy. Złożyły się na niego: opis działalności Komisji Episkopatu ds. Sprawiedliwości i Pokoju, rozważania dotyczące roli duszpasterstwa parafialnego w pojednaniu rodzin oraz ukazanie podstawowych wspólnot kościelnych w służbie odnowy parafii i pojednania rodzin.

Prezentację wyników badań podstawowych wspólnot kościelnych przeprowadzonych przez Doktoranta w Rwandzie w 2014 r. znajdziemy w piątym rozdziale dysertacji. Można się w nim zapoznać z metodologią badań, analizą krzyżową wybranych elementów działalności podstawowych wspólnot kościelnych i ich wpływu na pojednanie (§ 2) oraz z analizą korelacji wybranych elementów działalności podstawowych wspólnot kościelnych i ich wpływu na pojednanie (§ 3).

Rozdział czwarty recenzowanej pracy doktorskiej, sięgając do refleksji i wyników badań poprzednich rozdziałów, prezentuje wnioski i postulaty pastoralne dotyczące roli Kościoła katolickiego w Rwandzie w procesie pojednania rodzin. Odnoszą się one przede wszystkim do nauczania Kościoła w Rwandzie, działalności Komisji Episkopatu ds. Sprawiedliwości i Pokoju oraz do podstawowych wspólnot kościelnych.

2. Ocena merytoryczna rozprawy doktorskiej

Problematyka podjęta w rozprawie o. Habimana jest interesująca i mało znana w Polsce. Wiadomości o bolesnych wydarzeniach, które miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych w Rwandzie docierały wprawdzie do Polski, ale ze zrozumiałych względów były to raczej informacje powierzchowne i opisowe, bez głębszej refleksji nad przyczynami tych dramatycznych zdarzeń. Dlatego należy docenić podjęcie kwestii pojednania rodzin w Kościele w Rwandzie, tym bardziej, że problematyka pojednania jest zawsze aktualna i obecna w duszpasterstwie Kościoła.

We wstępie do dysertacji czytamy, że „Autor podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie dotyczące stopnia zaangażowania Kościoła katolickiego w Rwandzie w proces pojednania rodzin po wojnie domowej 1990-1994. Głównym problemem badawczym jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób działalność duszpasterska Kościoła katolickiego w Rwandzie po wojnie domowej ma owocnie wspierać pojednanie rodzin, budując przez to jedność narodową?” (s. 11). Celem pracy jest, aby „w oparciu o nauczanie Magisterium oraz przeprowadzone badania ankietowe wśród członków podstawowych wspólnot kościelnych, nie tylko pokazać aktualny stopień zaangażowania Kościoła w dzieło pojednania, ale także określić takie kierunki działań, których realizacja przyczyni się do jeszcze lepszego wspierania rodzin w tym procesie” (s. 11). O. P. Habimana dodaje także, że dysertacja ma być swego rodzaju wkładem w dzieło pojednania rodzin i narodu (s. 10).

Odpowiadając na tak sformułowany problem i cel dysertacji Autor przybliży najpierw czytelnikowi przyczyny, przebieg i skutki wojny domowej w Rwandzie. Korzystając z

bogatej literatury syntetycznie i przejrzysto ukazując źródła tak bolesnego w skutki konfliktu, starając się w wywarzony sposób opisać także jego okoliczności i przebieg. Wydaje się, że Doktorantowi udało się zebrać bardzo ciekawy, ale i różnorodny materiał analizujący wojnę domową w Rwandzie i próby jej wyjaśnienia. Nie jest to zadanie łatwe, ponieważ skala zbrodni i nienawiści w Rwandzie w pewnym sensie zaskoczyła samych mieszkańców, jak i tamtejszy Kościół oraz opinię międzynarodową. Pomimo upływu prawie trzydziestu lat od tych wydarzeń, nadal budzą one wiele emocji i pytań, na które trudno jest znaleźć jednoznaczne odpowiedzi. O. Habimana próbuje się z nimi zmierzyć, analizując fakty i opinie wielu specjalistów i komentatorów, sam będąc Rwandyjczykiem i księdzem.

Wojna domowa w Rwandzie przyniosła poważne konsekwencje dla całego społeczeństwa. Ludobójstwo, zniszczenie tkanki społecznej, straty gospodarcze, ale także skutki w sferze religijno-duchowej są wielkim wyzwaniem dla Rwandyjczyków, a także dla tamtejszego Kościoła. Doktorant stara się ukazać skomplikowaną sytuację Kościoła w Rwandzie, który zmaga się do dzisiejszego dnia nie tylko z powojennymi stratami materialnymi i zmniejszoną populacją katolików, ale przede wszystkim z pytaniem o skuteczność ewangelizacji w Rwandzie, która nie uchroniła społeczeństwa przed nieufnością, nienawiścią, bratobójczą walką, zniszczeniem i sprofanowaniem wielu kościołów, w czym, niestety, uczestniczyły także osoby duchowne.

Po prezentacji przyczyn, przebiegu, a także skutków wojny domowej, zwłaszcza jej wpływu na działalność duszpasterską Kościoła katolickiego, Autor dysertacji podejmuje kwestie biblijno-teologicznych podstaw pojednania. Rozdział rozpoczyna omówienie istoty pojednania w Starym i Nowym Testamencie. Analizę samego pojęcia pojednania, jak i 4 wymiarów pojednania w Biblii: wertykalnego, wewnętrznego, horyzontalnego, i kosmicznego, O. Habimana próbuje odnosić do sytuacji Kościoła w Rwandzie, co należy uznać za ciekawy i wartościowy zabieg (zob. 74-75, 76, 80). Dotyczy to zwłaszcza nauczania św. Pawła, mówiącego o przezwyciężeniu przez Chrystusa rozłamu i podziałów wśród ludzi, a także włączenia pogan we wspólnotę Kościoła. Świadectwo i nauka Apostoła Narodów jest w opinii Doktoranta inspiracją do swoistej „teologii odbudowy” – postulowanej przez kongijskiego teologa Kā Mana, niezbędnej dla Kościoła w Rwandzie. Drugi paragraf podejmuje teologiczne podstawy pojednania rodzin wskazując na Kościół, jako miejsce takiego pojednania oraz omawiając pojednanie w nauczaniu Kościoła powszechnego oraz pojednanie rodzin w nauczaniu Kościoła w Rwandzie. Szczególnie cenne wydaje się ukazanie wysiłku Konferencji Episkopatu Rwandy, jak i poszczególnych biskupów, którzy poprzez swoją naukę – zwłaszcza listy – konsekwentnie podejmują problematykę pojednania,

przede wszystkim nawołując do nawrócenie i przebaczenie. Czytelnik może zatem zapoznać się z tematyką tych wystąpień, niekiedy jeszcze sprzed wybuchu wojny domowej, które Autor stara się porządkować według klucza trzech podstawowych funkcji Kościoła.

W omawianym paragrafie poświęconym teologicznym podstawom pojednania podjęto także – w 4 punkcie – tematykę nadzwyczajnego chrześcijańskiego synodu *gacaca* (1999-2001), niezwykle oryginalnego, odwołującego się do tradycyjnej w Rwandzie metody rozwiązywania konfliktów wewnątrzspołnotowych (*gacaca* – sprawiedliwość na trawie). Zwołanie takiego synodu inspirowanego tradycjami lokalnymi można uznać za przejaw inkulturacji Ewangelii w Kościele w Rwandzie. Jego głównym celem było rozwiązanie kwestii etnocentryzmu, który uznano głównym czynnikiem sprawczym podziału społecznego. Miał on również za zadanie odnowę Kościoła według ideału miłości, prawdy, sprawiedliwości i pokoju, nawrócenie, promowanie pojednania Rwandyjczyków i wskazanie kierunków duszpasterstwa na XXI wiek. Umieszczenie tego, skądinąd bardzo interesującego rozwiązania, jakim jest nadzwyczajny chrześcijański synod *gacaca* w rozdziale poświęconym biblijno-teologicznym podstawom pojednania, w paragrafie zawierającym teologiczne podstawy pojednania rodzin jest nieuzasadnione. Recenzenta nie przekonuje wyjaśnienie Autora, który tłumaczy się z tego zabiegu w rozdziale czwartym, opisującym właśnie działania Kościoła w Rwandzie na rzecz pojednania rodzin, pisząc, że pomija zagadnienia związane z przeprowadzeniem nadzwyczajnego synodu *gacaca*, gdyż zostały one włączone w rozdział drugi. „Argumentacją za przyjęciem takiego rozwiązania, wiążącego się z umieszczeniem problematyki synodu *gacaca* w kontekście podstaw teologicznych pojednania, był fakt, że zaowocował szeregiem dokumentów, które przecież mają wymiar normatywny” (s. 154). Nadzwyczajny synod chrześcijański *gacaca* to przede wszystkim działania, spotkania ludzi i wysiłek prowadzący do pojednania, zaś wydane dokument można było wykorzystać w paragrafie dotyczącym nauczania o pojednaniu rodzin Kościoła w Rwandzie (rozdział 2, paragraf 2.3), natomiast samą istotę i przebieg synodu opisać w rozdziale czwartym. Ponadto rodzi się pytanie, jakie to są wspomniane dokumenty synodu i czemu nie wymieniono ich w osobnej grupie dokumentów Kościoła katolickiego w Rwandzie zamieszczonych w bibliografii (s. 309-313)?

Interesujący jest paragraf trzeci w rozdziale drugim, który prezentuje podstawowe wspólnoty jako uprzywilejowane miejsce realizacji pojednania rodzin. Autorowi udało się tutaj nie tylko jasno i syntetycznie przedstawić istotę tych wspólnot, ale także dobrze osadzić je w tradycji afrykańskiej, ukazując ich ważną rolę w ewangelizacji, a także w procesie pojednania. Na podkreślenie zasługuje przywołanie ciekawej koncepcji eklezjologicznej –

Kościola jako rodziny. Jest to ujęcie bliskie mentalności Afryki, a równocześnie tak dziś ważne i przydatne w dobie obserwowanego w niektórych częściach świata kryzysu małżeństwa i rodziny.

W części normatywnej rozprawy Autor wyróżnił w rozdziale trzecim podstawy pozateologiczne pojednania. Znajdujemy w nim ciekawy materiał dotyczący pojednania, wybaczenia, pamięci, winy, zemsty itp., który został zaczerpnięty z twórczości tak znanych myślicieli jak np. P. Ricoeur, K. Jaspers, H. Arendt, J. Derrida. Przy lekturze tego fragmentu rozprawy rodzi się jednak pytanie, czy konieczne były aż tak szczegółowe analizy? Czy nie lepiej byłoby w bardziej syntetyczny sposób zamieścić istotne przemyślenia w tej kwestii w drugim rozdziale, wyodrębniając w nim osoby paragraf, zawierający pozateologiczne podstawy pojednania? Tym bardziej, że nie zawsze udaje się Autorowi precyzyjnie rozdzielić podstawy filozoficzne od psychologicznych i politycznych.

Rozdział czwarty i piąty jest próbą opisanie działań Kościoła katolickiego w Rwandzie na rzecz pojednania rodzin. Czytelnik odnajduje w nich interesujące dane o działalności Komisji Episkopatu ds. Sprawiedliwości i Pokoju, a także inicjatywy podejmowane na poziomie parafii, duszpasterstwa rodzin oraz działań wspólnych duchownych i świeckich. Ponadto jako ważne narzędzie odnowy parafii i pojednania rodzin wspomniane są także podstawowe wspólnoty kościelne, które były przedmiotem badań o. Habimana. Wyniki tych badań oraz dane dotyczące działalności rozmaitych instytucji kościelnych w Rwandzie posłużyły Doktorantowi do sformułowania wniosków i postulatów pastoralnych dotyczących roli Kościoła katolickiego w Rwandzie w procesie pojednania. Zostały one ujęte w trzy grupy: wnioski i postulaty dotyczące nauczania Kościoła w Rwandzie, działalności Komisji Episkopatu ds. Sprawiedliwości i Pokoju oraz działalności podstawowych wspólnot kościelnych.

O. mgr lic. Pascal Habimana uważa, „że realizowane do tej pory działania duszpasterskie, podjęte w celu pomocy rodzinom i całemu społeczeństwu umożliwiły w średnim stopniu naprawienie wzajemnych relacji i życie we wspólnotach, jakimi są rodzina, parafia, naród” (s. 282). Jest także świadomy, że proces ten nie został zakończony i wymaga dalszego wysiłku zarówno ze strony Kościoła, jak i innych instytucji. Niezbędne jest przede wszystkim zdecydowane wkroczenie na drogę nawrócenia, dojrzenia wewnętrznego i oczyszczenia. Służy temu głoszenie Słowa Bożego – Ewangelii pojednania, która musi być przekazywana w taki sposób, by docierała do ludzkich serc i zmieniała sposób ich postępowania. Jest to ważne w kontekście dramatycznych wydarzeń, które rozegrały się przecież wśród chrześcijan, których wiara okazała się płytka i niezdolna powstrzymać

przemoc i ludobójstwo. To wiąże się między innymi z konieczności znajdowania odpowiedniego języka i wykorzystywania symboliki wpisanej w kulturę Rwandyjczyków.

Kandydat do doktoratu podkreśla, że zwołanie i przeprowadzenie nadzwyczajnego synodu *gacaca*, odwołującego się do rwandyjskiej tradycji rozwiązywania problemów, należy uznać za najważniejsze działania podjęte przez Kościół katolicki w Rwandzie służące szeroko pojętemu pojednaniu. Pozwoliło on zaangażować się w to dzieło wszystkim wierzącym, przynosząc szansę na uspokojenie serc, leczenie ran po ludobójstwie, promocję pokoju i sprawiedliwości. A wszystko to według tradycyjnej i wypróbowanej metody, znanej i rozumianej przez Rwandyjczyków („schrystianizowanie tradycyjnej *gacaca*”, s. 305). Wiąże się to z kolejnym postulatem, a mianowicie systematycznej i pogłębionej formacji członków Kościoła w Rwandzie. Chodzi o takie przygotowanie katolików, które pozwoli im w duchu Ewangelii zaangażować się w rozmaite sektory życia społecznego Rwandy, świadcząc o Chrystusie i kierując się Jego nauczaniem w swoim postępowaniu. To zadanie powinna podjąć zwłaszcza Komisja Episkopatu ds. Sprawiedliwości i Pokoju, która odegrała w działalności Kościoła w Rwandzie bardzo znaczącą rolę, unikając przy tym uwikłania politycznego.

Dużo miejsca poświęcił Autor recenzowanej dysertacji doktorskiej wnioskowi i postulatom dotyczącym działalności podstawowych wspólnot kościelnych w służbie parafii i pojednania rodzin (choć to ostatnie pole zniknęło z tytułu paragrafu). Chyba zbyt skrajnie brzmi teza, że „Kościół katolicki w Rwandzie nigdy nie zrealizuje swojej misji, również służącej pojednaniu, jeśli nie zaangażuje się we wspieranie podstawowych wspólnot kościelnych” (s. 290). Niewątpliwie jest to narzędzie ważne, sprawdzone w wielu okolicznościach, ale nie wolno zapominać, że nie wszystko zależy od ludzkich wysiłków, programów, nowoczesnych rozwiązań, ale od Pana Boga, którego myśli i drogi nie zawsze są drogami ludzkimi (zob. Iz 55, 8).

Doktorant podkreśla, że wyniki przeprowadzonych przez Niego badań potwierdzają, że podstawowe wspólnoty kościelne „wnoszą znaczny wpływ w proces pojednania rodzin rwandyjskich” (s. 291). Mają na to wpływ ich regularne spotkania, które formują członków tych wspólnot, przede wszystkim w trzech wymiarach, odpowiadających podstawowym funkcjom Kościoła. Szczególnie znaczenie można przypisać głoszonemu tam w różnych formach Słowu Bożemu, które niesie przesłanie o miłosierdziu Bożym i pojednaniu. Niepokoi fakt, że wspólnoty te są zbyt rzadko odwiedzane przez kapłanów, tymczasem ich obecność mogłaby się przyczynić nie tylko do lepszego funkcjonowania tych grup, ale również do takiego wyjaśniania ewangelicznego przesłania, które będzie przekładać się na codzienne

życie, a także na sam proces pojednania. Słusznym zatem wydaje się postulat uwzględnienie w formacji seminaryjnej problematyki małych grup i wspólnot kościelnych. Spotkania w podstawnych wspólnotach kościelnych przyczyniają się także do bogatszego życia sakramentalnego oraz do modlitwy. Szczególnie ważne z punktu widzenia pojednania rodzin są modlitwy odwołujące się do miłosierdzia Bożego. Równie istotne jest zaangażowanie członków omawianych wspólnot w działalność charytatywną, choć zastanawia fakt, że nie zawsze mają oni świadomość, iż takie działania łączą się i mogą się przyczyniać do procesu pojednania.

Mając to wszystko na uwadze o. Habimana proponuje, aby przygotować Dyrektorium Kościoła w Rwandzie, które powinno zawierać perspektywiczną wizję i strategię działań koniecznych w procesie pojednania, a także stworzyć wieloletni program duszpasterski dla tego Kościoła, konsekwentnie „propagowany, realizowany i ewaluowany” (s. 286). Ponadto, uwzględniając znaczenie słowa i słuchania w kulturze rwandyjskiej postuluje utworzenie na poziomie Konferencji Episkopatu Rwandy Centrum Biblijnego, które – w duchu inkulturacji – mogłoby dobrze służyć pogłębionej ewangelizacji, docierającej do serc i przekładającej się na życie według Ewangelii.

Podsumowując, należy stwierdzić, że osiągnięciem merytorycznym Doktoranta, będącym równocześnie swoistym „novum” rozprawy, jest próba całościowego i wieloaspektowego ukazanie duszpasterskich działań na rzecz pojednania rodzin Kościoła w Rwandzie po wojnie domowej 1990-1994. Jest to – jak już wspomniano – problematyka raczej nieznaną na gruncie teologii pastoralnej w Polsce, która nie tylko zapoznaje czytelnika w naszym kraju z dramatycznymi wydarzeniami w Rwandzie i wysiłkami zmierzającymi do zaradzenia ich wielorakim skutkom, ale także może służyć jako drogowskaz w poszukiwaniu dróg pojednania rodzin lub innych grup społecznych, których dotknęły podobne problemy i kryzysy.

3. Ocena formalna dysertacji

Można powiedzieć, że struktura pracy jest próbą ujęcia pojętej problematyki w ramy paradygmatu analizy teologii pastoralnej. Odwołujący się do sylogizmu praktycznego wspomniany paradygmat składa się z trzech etapów badawczych. Pierwszy etap ma charakter normatywny – w przypadku dysertacji o. Habimana to rozdział drugi i trzeci, w których ukazane zostały teologiczne i pozateologiczne podstawy pojednania. Nie do końca przekonuje podział paragrafu drugiego w rozdziale drugim (*Teologiczne podstawy pojednania rodzin*), w

którym zabrakło jasnego klucza porządkującego teologiczne podstawy pojednania rodzin. Rozdziały czwarty i piąty wpisują się w drugi etap paradygmatu teologii pastoralnej. Znajdujemy tutaj dane dotyczące działalności Kościoła katolickiego w Rwandzie na rzecz pojednania, niektóre uzyskane ze źródeł zastanych inne (rozdz. 5) z badań własnych Autora. We wspomnianych rozdziałach pojawiają się jednak elementy normatywne, które przynależą do pierwszego etapu zastosowanego w pracy paradygmatu. Wprawdzie Autor jest tego świadomy i zaznacza we wstępie, że stosując paradygmaty analizy teologii pastoralnej dokonując w nim pewnych zmian (zob. s. 20), to jednak modyfikacje to nie są przekonywujące i zaciemniają logikę wspomnianego paradygmatu, który odwołuje się przecież do sylogizmu praktycznego. Ostatni rozdział pracy odpowiada trzeciemu etapowi paradygmatu, gdyż zawiera interesujące wnioski i postulaty dotyczące roli Kościoła katolickiego w Rwandzie w procesie pojednania.

Na uznanie zasługują badania empiryczne przeprowadzone przez Autora dysertacji od 1 sierpnia do 4 września 2018 r. w Rwandzie (we wstępie podany jest inny rok badań – 2014, zob. s. 21). Z każdej diecezji rwandyjskiej wybrano dwie parafie: wiejską i miejską (najstarsze), następnie w każdej parafii wybrano 3 podstawowe wspólnoty kościelne. Rozprowadzono 810 przygotowanych przez Doktoranta kwestionariuszy ankiety w 54 podstawowych wspólnotach kościelnych, z których zwrócono 500 ankiet (61,72%). O. Pascal Habimana zaznacza, że celem przeprowadzonych badań „była analiza funkcjonowania podstawowych wspólnot kościelnych i określenie ich roli w procesie pojednania rodzin w Rwandzie” (s. 190). Badania zostały szczegółowo opracowane, opisano metodologię i przebieg badań, grupę badawczą oraz dokonano analizy krzyżowej i korelacji wybranych elementów działalności podstawowych wspólnot kościelnych i ich wpływu na pojednanie. Czytelnik może znaleźć w pracy liczne tabele (85) i diagramy (47), które dobrze prezentują zebrane dane. Są one na ogół wykonane poprawnie, choć do niektórych wkraśli się błędy: niepoprawne zliczanie danych, np. tabela nr 15, 17, 65; w tabelach prezentujących odpowiedzi, gdzie można było dokonać wielokrotnego wyboru należy raczej nie sugerować zliczania do ogółu (100 %), zob. np. tabela nr 18, 19, 54, 55; niejasne zasady w wyłuszczeniu danych w niektórych tabelach; pomyłka w tytule diagramu nr 47 s. 264 i opisie badań, np. s. 219, s. 237.

Osobną kwestią pozostaje pytanie, czy konieczne były tak szczegółowe korelacje i analizy socjologiczne zważywszy na to, że praca ma charakter teologicznopastoralny, gdzie badania empiryczne służą zwykle do ukazania realizacji modelu normatywnego wybranej działalności zbawczej. Ponadto odnosi się wrażenie, że bogactwo uzyskanego i szczegółowo

opracowanego materiału empirycznego mogło zostać bardziej wykorzystane we wnioskach i postulatach pastoralnych. Idąc jeszcze dalej można się pytać, czy nie byłoby lepiej, skoro – jak twierdzi o. Habimana – podstawowe wspólnoty kościelne odgrywają w Rwandzie tak ważną rolę w ewangelizacji (s. 21), aby w ogóle skupić się w pracy tylko na nich, ukazując ich jako miejsce i narzędzie pojednania rodzin w Rwandzie? Może wówczas dałoby się szerzej wykorzystać wyniki przeprowadzonych badań empirycznych?

Konstrukcja wstępu jest poprawna i zawiera wszystkie elementy niezbędne w tej części rozprawy doktorskiej. Jedyna wątpliwość jaka rodzi się przy lekturze wstępu, to zbyt obszerne wyjaśnienie terminu „pojednanie”, kluczowego wprowadzie dla pracy, przy równocześnie niezbyt rozbudowanym wyjaśnieniu terminu: „pojednanie rodzin”. Ponadto w drugim rozdziale Autor szczegółowo analizuje istotę pojednania w Biblii, a w trzecim rozważa jego podstawy pozateologiczne. W konstrukcji rozdziałów znajdziemy krótkie wprowadzenia do tematyki rozdziałów i podsumowania. Te ostatnie są czasami zbyt schematyczne i za krótkie, np. s. 117, 153.

Na podkreślenie zasługuje język rozprawy, jasny i zrozumiały, dzięki czemu pracę czyta się z zainteresowaniem. Pewnym mankamentem są – wprowadzie nieliczne – zbyt długie akapity, np. s. 15, 55, 147, 182 i cytaty, np. s. 22, 182. Ponadto zdarzają się w tekście pewne potknięcia językowe i błędy: wyrazy połączone, bez spacji, np. s. 7, 12, 90, 132, 195, 208, 244; używanie myślnika zamiast łącznika, zwłaszcza w datach; w spisie treści jest: *Spis tabel i wykresów*, a w tekście *Wykaz tabel i wykresów*; błędna data ogłoszenia Adhortacji *Amoris laetitia*; niejasne sformułowania, np. „synod księży diecezji Kabgayi zarzucał brak odwagi części proroczej Kościoła” s. 45, „poddaje się faktycznym określeniom swojego bytu” s. 80, „Synod bardzo mocno podkreśla znaczenie podstawowych wspólnot kościelnych, które nie mogą wpływać na powstanie tzw. chrześcijaństwa socjologicznego, które sukcesywnie podważa prawdziwą wiarę” s. 117, „tak potrzebny choćby w polityce przy kondycji ludzkiej poddanej pluralizmowi i śmierci” s. 131; zamieszanie w chronologii listów pasterskich s. 60.

Przypisy w pracy wykonane zostały poprawnie, w systemie przecinkowym, który jest konsekwentnie stosowany w całej dysertacji. Znajdziemy w nich także informacje uzupełniające i wyjaśniające, których nie należy zamieszczać w tekście głównym. Niekiedy tylko Autor przywołując wcześniej cytowaną pozycję nie zapisuje jej w wersji skróconej, np. przypis 56 s. 175.

O. mgr lic. Pascal Habimana zgromadził obszerną bazę źródłową oraz literaturę. Na materiał źródłowy składają się źródła zastane i wytworzone. Źródła wytworzone to wyniki

badania ankietowych przeprowadzonych przez Autora, który na potrzeby rozprawy przygotował kwestionariusz ankiety składający się z 24 pytań (zob. s. 337-342).

Źródła zastane, zostały dobrze dobrane i uporządkowane, wydaje się jednak, że zamiast *Magisterium Kościoła*, można było nazwać je po prostu *Źródła*. W tej części bibliografii znalazły się: dokumenty Soboru Watykańskiego II, dokumenty papieskie (Paweł VI, Jan Paweł II, Benedykt XVI, Franciszek), dokumenty Stolicy Apostolskiej, dokumenty Kościoła katolickiego w Rwandzie, (dokumenty Konferencji Episkopatu Rwandy, dokumenty Kościołów lokalnych w Rwandzie), dokumenty Konferencji Episkopatu Konga. Szkoda, że nie umieszczono w nich informacji o posiadanych przez Autora wypełnionych kwestionariuszach ankiet. W drugiej części bibliografii zatytułowanej: *Literatura* umieszczono uporządkowaną alfabetycznie bogatą literaturę, głównie w języku francuskim i angielskim zgromadzoną przez Doktoranta. Ta część bibliografii zyskałaby na przejrzystości, gdyby została podzielona na literaturę przedmiotową i pomocniczą. Ponadto nie zawsze udało się Doktorantowi zachować porządek alfabetyczny zamieszczonych w niej pozycji. Czasami także zdarza się, że zapis tytułów niektórych pozycji różni się od przywoływanych w przypisach. Nie wiadomo dlaczego nie umieszczono w *Literaturze* wszystkich artykułów i książek przywoływanych w przypisach pracy. Dotyczy to przede wszystkim pozycji przywoływanych w rozdziale pierwszym, ale także innych rozdziałów, choć w mniejszym stopniu.

4. Kwestie do dyskusji na publicznej obronie doktorskiej

Problematyka podjęta w rozprawie skłania do dalszej dyskusji, proszę zatem o rozwinięcie trzech kwestii:

1. Proponuje Ojciec przygotowanie Dyrektorium Kościoła w Rwandzie, zawierającego perspektywiczną wizję i strategię działań dotyczących realizacji procesu pojednania i wskazuje na pewne elementy, które powinno ono zawierać (zob. s. 286, 302). Proszę rozwinąć i uszczegółowić ten postulat – kto i w jakim trybie miałby przygotować takie wytyczne? Jakie konkretne kwestie powinny złożyć się na treść takiego dyrektorium?
2. Krytycznie wypowiada się Ojciec o strategii ewangelizacji podjętej w Afryce, wskazując na popełnione błędy i zaniedbania (zob. s. 171-172). Proszę powiedzieć na co powinno się zwracać uwagę dokonując dzieła *implantatio Ecclesiae* czy jak wolać inni – *annuntio Evangelii*?

3. W swojej dysertacji doktorskiej przywołała Ojciec ciekawy obraz Kościoła – Rodziny Bożej (zob. s. 112-113, 305). Proszę rozwinąć ten obraz i uzasadnić jego szczególną przydatność dla ewangelizacji kontynentu afrykańskiego.

5. Wniosek końcowy

Recenzowana praca doktorska pt. *Pojednanie rodzin wyzwaniem duszpasterskim dla Kościoła katolickiego w Rwandzie po wojnie domowej (1990-1994)* stanowi interesujące studium oryginalnego i słabo znanego na gruncie teologii pastoralnej w Polsce problemu pojednania rodzin po wojnie domowej i ludobójstwie w Rwandzie, będącego wyzwaniem duszpasterskim dla tamtejszego Kościoła. Wyniki badań zawarte w dysertacji mogą także być pomocne dla organizmów społecznych przeżywających podobne problemy i kryzysy w innych częściach świata i Kościoła.

Autor recenzowanej pracy wykazał się umiejętnością pracy naukowej w zakresie stawiania problemów badawczych, krytycznej analizy źródeł w celu rozwiązania podjętego problemu, wyciągania uprawnionych wniosków z przedstawionych uprzednio przesłanek, a także zdolnością syntezy i jasnością wyводу naukowego. Pomimo wskazanych powyżej wątpliwości i uwag krytycznych uważam, że recenzowana rozprawa spełnia normy stawiane w odpowiednich przepisach państwowych i kościelnych pracom doktorskim, dlatego wnioskuję do Rady Instytutu Nauk Teologicznych UKSW o dopuszczenie o. mgra lic. Pascala Habimana do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Lublin, 28 grudnia 2019 r.

o. (Marek) Hlemy